

BLIJVEN IS NERGENS

Florian Jacobs

**BLIJVEN
IS NERGENS**

HET EUROPA VAN

Rilke

Boom – Amsterdam

INHOUD

Woord vooraf 11

Inleiding 13

~ OPEN WERELD ~

1. Huis zonder Heimat 27

~ PRAAG ~

2. De steden van Salomé 45

~ MÜNCHEN, BERLIJN, RUSLAND ~

3. Gebarsten slakkenhuis 69

~ WORPSWEDE, WESTERWEDE ~

4. Vreemde, vreemde stad 95

~ PARIJS ~

5. Eenvoud na veelvoud 107

~ VIAREGGIO ~

6. Zwervend brokstuk 123

~ PARIJS, ROME ~

7. L'écrivain travailleur 137

~ PARIJS, CHARTRES ~

8. Ommuurde woorden 161

~ PARIJS, CAPRI ~

9. Schrijfloze zwerfjaren 195

~ VENETIË, NOORD-AFRIKA ~

10. Engelboodschapper 211

~ DUINO ~

11. Hemel op aarde 235
~ TOLEDO, RONDA, PARIJS ~
12. Gesloten wereld 265
~ MÜNCHEN ~
13. Op de drempel 287
~ ZWITSERLAND ~
14. Zingend zijn 307
~ MUZOT ~
15. Monsieur de Muzot 339
~ MUZOT, PARIJS, BAD RAGAZ, VALMONT ~
16. Einde en begin 359
~ RARON ~
- Dankwoord 367
Noten 369
Literatuur 379
Illustratieverantwoording 384
Registers 387

‘Als we ingewijden van het leven willen zijn,
moeten we twee dingen in gedachten houden:
Ten eerste, de grote melodie waaraan dingen en geuren,
gevoelens en verledens, schemeringen en verlangens bijdragen,
– en dan: de individuele stemmen die dit volledige gezang
aanvullen en vervolledigen.

En om een kunstwerk te scheppen, een beeld van het diepere
leven, van de meer dan tegenwoordige ervaring die altijd mogelijk
is, is het nodig om de beide stemmen, die van een bepaald uur en
die van een groep mensen daarin, in de juiste verhouding te
plaatsen en met elkaar af te stemmen.’

~ Rainer Maria Rilke, *Aantekeningen over de melodie van de dingen*

✱

‘Rainer, wat ben jij eigenlijk? Geen Duitser, hoewel – heel
Duitsland! Geen Bohemer, hoewel geboren in Bohemen
(NB! Geboren in een land dat er nog niet is, – dat klopt), geen
Oostenrijker, want Oostenrijk was en jij – zult zijn! Is dat
niet glorieus? JIJ – zonder land!’

~ Marina Tsvetajeva in een brief aan Rilke

✱

‘Is niet daar waar een groot kunstenaar heeft gewerkt,
het centrum van de wereld?’

~ Peter Handke, *Die Lehre der Sainte-Victoire*

Inleiding

~ OPEN WERELD ~

Wir rühren uns. Womit? Mit Flügelschlägen,
mit Fernen selber rühren wir uns an.¹

We raken elkaar. Waarmee? Met vleugelslagen,
met verten raken we elkaar aan.
– *Rainer Maria Rilke*

Bern schittert. In het middeleeuwse centrum klinkt het vrolijke rumoer van de zaterdagmarkt, er rondom schuimt de Aare in het zonlicht, langs het water prijken bomen in talloze herfstkleuren. Terug in de stad wacht de Schweizerische Nationalbibliothek, de bibliotheek die alle Zwitserse publicaties verzamelt. We zijn vooral geïnteresseerd in een expositiezaal op de begane grond, waarin men tijdelijke tentoonstellingen organiseert.

‘Rilke und Russland’ heet de rondreizende tentoonstelling. Rainer Maria Rilke (1875-1926) is een van de grootste moderne schrijvers, en zijn gedichten behoren tot de meest gelezen gedichten ter wereld. Geboren in Praag, tot bloei komend in Parijs en schrijvend in zowel het Duits als het Frans, is Rilke ook een van de meest Europese schrijvers. Hij bereisde heel Europa, van de Belgische kust en Zuid-Spanje tot, tweemaal, het weidse tsarenrijk in het oosten aan toe. Van alles is er bijna honderd jaar na Rilkes dood overgebleven: brieven, sprekende foto’s en ansichtkaarten, boeken met inscriptie, een enkel handgeschreven gedicht.

Op zonnige dagen lonken lommerrijke lanen. In de bibliotheek komen we alleen medewerkers tegen. De stilte past bij Rilke. Een met Rilke bevriende schrijver merkt in zijn memoires op dat Rilke uren ontdaan was als hij ook maar een minuut in een drukke tram had moeten doorbrengen.²

Toch was Rilke een reiziger. Hij verbleef zelden langer dan een paar maanden op dezelfde plek. Zich ergens vestigen was hem vreemd. Een biograaf, vertaler en persoonlijke vriend vat Rilkes behoefte aan verandering op als een karaktertrek die zijn leven voortstuwde.³ Rilkes reislust brengt deze Maurice Betz er zelfs toe om Rilkes hele oeuvre te rangschikken volgens geografische categorieën. Hierbij is het opvallend dat hij geen enkel Duitstalig gebied noemt, terwijl Rilke bekendstaat als een van de grootste Duitstalige dichters.⁴

Rilke leidde een zwervend bestaan. Zelfs de precies honderd kilometer ten zuiden van Bern gelegen middeleeuwse toren Château de Muzot, waarin hij zich aan het eind van zijn leven leek te settelen, kunnen we eerder karakteriseren als een noodgedwongen laatste halte dan als een ultieme standplaats. Rilke begon weer te reizen in de jaren 1924 en 1925, en het is waarschijnlijk dat hij andermaal zou zijn verkast als hij niet door leukemie was geveld.

Om Rilke beter te begrijpen volgen we hem op zijn reizen. In dit literair-filosofische reisverslag bezoeken we de plekken die voor Rilke van belang waren en bereizen we de landschappen die in zijn geschriften voorkomen. De eigenzinnige, vaak moeilijke poëzie van Rilke wordt begrijpelijker als we betekenisvolle plekken meenemen in onze interpretatie. Rilke was een beelddichter en -denker, een *Impressionabler*,⁵ iemand bij wie gedachten en gedichten geregeld duidelijk in verband staan tot de omgeving waarin ze bij hem opkwamen. Die omgeving kan daarom bijdragen aan het verhelderen van Rilkes gedachtegangen.

Rilke een dichter noemen, dat verrast niemand. Hem als denker betitelen is minder gangbaar. Dat deed Rilke zelf ook niet. Toch treffen we in zijn geschriften genoeg gedachten van filosofische snit aan, uitspraken die een algemeen geldende waarheid over de mens en de wereld trachten uit te drukken. Neem bijvoorbeeld deze briefpassage, waarin Rilke een kleine mensdefinitie poneert:

Een beetje overdrijvend zou ik willen zeggen dat wij niet zijn;
wij vormen ons voortdurend opnieuw en anders op het kruispunt
van alle invloeden die ons bereiken.⁶

Rilke zegt hier, met een kleine slag om de arm, een vaste identiteit vaarwel: we zijn wat ons beïnvloedt; te midden van alle voortdurende verandering bouwen we ons zelf. Onvoltooidheid is niet alleen eigen aan Rilke; het is een integraal deel van de menselijke conditie. Voor Rilke was onze wereld er een waarin we in beweging zijn. Voor stilstand is letterlijk geen plek:

Blijven is nergens.⁷

Rilkes werk kwam reizend tot stand, vertolkt met grote regelmaat een filosofie van het leven als een reis, en toont beweging in syntaxis, betekenis en woordkeuze. In tegenstelling tot veel andere poëzie, die iets tijdelijks lijkt te willen vastleggen, brengt Rilkes poëzie juist dynamiek aan in een ogenschijnlijk statische wereld. Het volgende kleine programmatische gedicht vertelt ons kort en krachtig wat voor een grenzeloze wereld Rilkes poëzie op het oog heeft.

Was will ein kleines Gedicht?
Es will uns zur Welt ergänzen.
Wir haben hundert Gränzen;
aber die gelten ihm nicht.
Es geht (und ist nicht zu halten)
geht, soweit man nur kann;
der Wind und die großen Gewalten
sehn es verwundert an.⁸

Wat wil een klein gedicht?
Het wil ons tot wereld maken.
We hebben honderd grenzen;
maar voor hem zijn die er niet.
Het gaat (en is niet te houden)
gaat zo ver als het maar kan;
de wind en de grote machten
zien het verwonderd aan.

Elk gedicht nodigt ons uit tot een reis die begrenzing overtreft. Het gedicht is zelf ook als een reis, een reis die onze wereld oprekt tot haast ongekende proporties. Zolang we ons in een gedicht bevinden, zijn we in een wijde wereld.

Als we deze metafoer doordenken zien we, Rilkes leven overziend, dat reizen en dichten fundamenteel samengaan. Zonder reis geen impulsen, zonder impulsen geen poëzie, zonder poëzie geen *Ergänzung* tot en van de wereld. Al die rusteloosheid heeft iets paradoxaals: waarom zoekt een dichter die zo van stilte en afgezonderde plekken houdt, ook steeds weer de drukte van de reis en de sprong naar een andere omgeving op? Een antwoord op die vraag begint bij de schrijfpuls: bij Rilke zien we dat juist de verandering van omgeving, de reis, vaak tot schrijven aanzet. Reisschrijver Birgit Haustedt maakt de reis tot Rilkes schrijfcompagnon: 'Reizen was zijn passie, zijn levenshouding, werk en deel van zijn dichtersberoep. Rilkes reizen dienden slechts één doel: hij was altijd op zoek naar impulsen, prikkels, ideeën voor zijn schrijven.'⁹

In plaats van de plekken en landschappen die Rilke bekoorden op te zoeken, hadden we ook de mensen kunnen volgen die hem tot schrijven brachten. Aan muzen en penvrienden is immers geen gebrek in de omvangrijke correspondentie die we van Rilke kennen: zijn nagelaten brieven lopen in de duizenden. Rilke onderhield zijn vriendschappen en relaties voornamelijk in geschrifte: reislust heeft zijn weerslag op het sociale leven. Zijn lichamelijk intieme relaties hielden nooit lang stand. Met sommige dierbaren, zoals echtgenote Clara Westhoff of voornaamste vertrouweling Lou Andreas-Salomé, correspondeerde hij decennialang, maar iedere verhouding in één en hetzelfde huis mislukte uiteindelijk. Zodra een geliefde zijn leven te zeer in beslag begon te nemen, ging Rilke ervandoor.¹⁰

Een boek dat het sociale leven van Rilke in zijn werken naspourt, zou zich rangschikken naar personen, niet naar plekken. Rilkes werken laten zich evenwel doorgaans beter relateren aan een plek dan aan een persoon. Geen mens schrijft in een sociaal vacuüm, maar Rilke was eerder geneigd om de wereld te verdichten dan om de mensen die haar bevolken een literaire stem te geven. E.M. Butler, een van Rilkes biografen, is helder en duidelijk: 'Rilke was zeldzaam ontvankelijk voor esthetische invloeden, voor atmo-

sfeer, ruimte, landschappen, het verleden, subtiele, sublieme of verschrikkelijke geestelijke krachten, maar niet voor mensen als zodanig.¹¹ Rilkes wereld bestond uit esthetische ervaringen. Soms zijn die aan mensen gerelateerd, maar nooit voor lange tijd, en altijd in een groter symbolisch geheel. De voornaamste graadmeter van de omgeving waarin Rilke verkeert, is de mate waarin die zijn hoogstpersoonlijke woorden mogelijk maakt:

In wezen zoekt men in elk nieuw ding (land of persoon of ding) slechts naar een symbool dat een of andere persoonlijke betekenis grotere kracht en autoriteit geeft.¹²

Alleen de jaren waarin Rilke en Salomé vrijwel onafscheidelijk waren, van 1897 tot 1900, en het jaar 1906, waarin Rilke eerder werd beïnvloed door Auguste Rodin dan door Parijs, beschouwen we als perioden waarin Rilkes werk eerder met een persoon dan met een plek te verbinden is.

Vatten we Rilkes leven samen, dan zien we een dichter die van plek tot plek trekt, schrijft over de wereld waarin hij verkeert tot hij die in woorden heeft gevat, en vervolgens verder trekt. Hijzelf kiest ergens de volgende woorden voor zijn dichtersroeping:

Ik moet daartoe komen dat ik alles in werk verander.¹³

Zoals de nomade trekt van pleisterplaats naar rivier, zo reist Rilke van doordacht en doordicht landschap naar het volgende. Sommige landschappen ervaart hij als onuitputtelijk; daarheen keert hij vaker terug. We kunnen het gerust een levenspatroon noemen: eerst de opname van impulsen (de reis), die op een stille plek vrij van nieuwe indrukken samenballen in de eigen taal (meestal het gedicht), en dan het opzoeken van een ander roepend landschap (de volgende reis) dat op zijn beurt gestalte geeft aan andere eigen woorden. Alle worteling in een omgeving pakt Rilke weliswaar grondig en intens aan – hij leert de taal, hij pluist de plaatselijke geschiedenis uit – maar ook trekt hij steeds verder, voorbij aan wat hem aan een plek gebonden zou kunnen houden. Rilke had amper